

KOVÁCS GÁBOR

Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus Bibó István gondolatvilágában¹

Nemzet, önrendelkezés, nacionalizmus – az a három kulcskategória, amelyek köré *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* (1965–1974) [a továbbiakban: *Bénultság-könyv*] gondolatmenetei szerveződnek. Bibónak ez az öregkori írása e tekintetben korántsem áll egyedül az életműben. *Az európai egyensúlyról és békéről* (1943–44) [a továbbiakban: *Egyensúly-könyv*] ugyanúgy ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, mint az 1947-es *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Azonban számos idevágó gondolatmenet található az 1948-as *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*, valamint az 1948-as *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című esszéiben is.

Nemzet és nacionalizmus problematikájának fölfejtését – tekintettel a fogalomhasználat körüli zűrzavarra – érdemes némi fogalomtisztázással kezdeni. A *Bénultság-könyv* elején ezt maga Bibó is fontosnak tartotta. Ezért a nacionalizmus fogalmának – Anthony D. Smith nyomán – különböztessük meg négy jelentését: 1. *használják a nemzetté válás folyamatának jelölésére*, 2. *jelentheti a nemzeti érzést*, 3. *a nemzet megteremtésére irányuló mozgalmat*, 4. *a nemzetre vonatkozó agresszív ideológiát*.² Bibó a nacionalizmus kifejezést kizárólag a 4. értelemben használja, az agresszív és uralmi jellegű nacionalista ideológiától konzekvensen megkülönbözteti a nemzetté válás folyamatát, illetve a nemzet iránti érzelmi ragaszkodást kifejező patriotizmust.³

1 A Bibó István Szellemi Műhelyben 2002. október 3-án megvitatt szöveg lényegesen rövidített és szerkesztett változata.

2 Anthony D. Smith: A nacionalizmus. Heil Tamás fordítása. In: *Eszmék: a politikában: nacionalizmus*. Szerkesztette Bretter Zoltán és Deák Ágnes. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1995, 9. o.

3 Bibó István: A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. In: *Válogatott tanulmányok IV*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1990, 361., 363. o. (A továbbiakban Bibó

A *Bénułtság-könyv*ben korábbi írásainak felfogásával egyező módon mindenekelőtt politikai közösségként definiálja a nemzetet: „(...) a nemzet alig vitathatóan társadalmi közösség, és pedig az elemi, alapvető társadalmi közösségeket meghaladó méretű, *politikai intenciójú* közösség, mely *meghatározott területet, hazát* és azon politikai szervezetet, *államot* tud a magáénak vagy kíván a magáénak tudni, s mindezt úgy, hogy ebben a tudatban, a *nemzeti tudatban* a közösségnek jelentős hányada, esetleg csaknem teljes egésze *részes*. Fel szokták sorolni még a *történelmi* összetartozást, *nyelvi* azonosságot és *gazdasági* életképességet mint a nemzet kritériumait (...)”⁴

A „mi”-tudatban részesednie kell a közösség bizonyos hányadának, e nélkül nem lehetséges nemzet. A modern nemzetek kialakulásának lényegi mozzanata ennek a tudatnak a demokratizálódása. Bibó ezzel kapcsolatban a politikai közösség birtokbavételéről beszél, egy olyan folyamatról, melynek során a nemzet és a nemzeti tudat részesévé válik a nem nemesi származású *populus*, vagyis a nemesi kiváltságokból nem részesedő parasztság és polgárság is. Ebből a demokratizálódási folyamatból táplálkozik a nemzetté válás dinamikája. A *Bénułtság-könyv* a modern nemzeti tudat erejét mindenekelőtt annak komplexitásában látja: „(...) igen ősrégi, az emberiség történetében évezredek óta mindenütt nagyon is döntő szerepet játszó lojalitásformákat egyesített magában a nemzeti tudat egyetlen nagy áramlatban: átfolyt beléje a nemzetiségi, törzsi összetartozáson fűződő lojalitás, a letelepedett lakóhelyi közösséghez, szülőföldhöz, városhoz fűződő polgári lojalitás, a szakrális és harci vezetőhöz, majd az uralkodóhoz fűződő kísérői, alattvalói lojalitás. S nemegyszer előfordul az is, hogy vallási, társadalmi lojalitás, vagy politikai mozgalmak, pártok iránti lojalitás is tényezője lett a nemzetalakulásnak és összetevője a nemzeti lojalitás kialakulásának.”⁵

Bibó szerint a nemzetté válás általa paradigmaticusnak tekintett nyugat-európai eseteiben a szabadság ügye – vagyis mai szóhasználattal: az individuális autonómia ügye – és a nemzet ügye egy ügy; a közép- és kelet-európai régiók politikai histériáinak oka az individuális szabadság és a nemzeti egység szempontjainak összeütközése. Ebből származnak a különböző torzulások. Közép- és Kelet-Európa politikai kultúrájának torzulásait elemezve Bibó rámutat, hogy a Rajnától keletre eső országokban a homogenizáló jelle-

István: *Válogatott tanulmányok I-IV*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986–1990 = *Bibó I-IV*.)

4 A nemzetközi államközösség... *Bibó IV*. 344. o.

5 Uo. *Bibó IV*. 347. o.

gú demokratikus tömegérzelem, vagyis a nacionalizmus éppenséggel romboló hatású volt; eredményeképpen a nemzet ügye és a szabadság ügye szembe került egymással.

Bibó érvelésének központi eleme az, hogy a nyugat-európai régióban magának az államnak a természete változott meg. Az állam itt is uralmi szervezetként született meg – e tekintetben mit sem különbözött más területek és korok premodern államaitól –, azonban itt végbement az államhatalom természetének az az átalakulása, amit Bibó a hatalom racionalizálódásának és humanizálódásának nevez. Közép- és Kelet-Európában a nacionalizmus azért bizonyult romboló hatásúnak, mert olyan társadalmakban fejtette ki a hatását, amelyekben egyfelől nem ment végbe a születésrendi társadalmi struktúrák lebontása, másfelől pedig ezzel összefüggésben nem történt meg a hatalomnak azoknak a modern liberális technikáknak a segítségével történő humanizálása és társadalmi kontroll alá vonása sem, amely technikákat az 1947-es akadémiai székfoglalóban részletesen elemzett. Tehát itt nem következett be az államnak az a színeváltozása, amelynek során az állam harci szervezetből – az 1956-os írások kifejezését használva – erkölcsi személyiséggé vált.⁶ Bibó a demokráciát a műgonddal alkotó ember életformájaként definiálva nagyon hasonlóan jellemzi a modern társadalom életformaváltását, mint Ernest Gellner, aki a modernitás fő jellemzőjének a becületközéppontú és agresszív premodern harci ethosz végleges háttérbe szorulását tartja, jóllehet végkövetkeztetése a Bibóétól különbözik. Gellner ugyanis arra futtatja ki a gondolatmenetét, hogy a modern, a békés életformák dominanciáján alapuló európai kereskedőtársadalmak előtt a harcias premodern közösségek számára elérhetetlen technológiai és ezen alapuló katonai fölény távlatai nyíltak meg, nem pedig arra, hogy a modern állam erkölcsi személyiséggé vált volna.⁷ Bibó a modern társadalmak egalitarizmusából – ahogyan ő fogalmaz: minden ember egyenlő méltóságából – vezeti le az államszervezet belső humanizálásának szükségességét.⁸

Bibó koncepciójában a nemzeti tudat kategóriája központi jelentőségű. A nemzeti tudatban – szögezi le – egy közösség tagjai nemcsak egymással kapcsolódnak össze, hanem egy adott területtel is, tehát a nemzeti tudat szükség-

6 Bibónak ez az álláspontját nyilvánvalóan minden bizonnyal erősen befolyásolta Horváth Barnának a *Jogszociológiában* kifejtett véleménye: Horváth Barna: *Jogszociológia*. Fordította Zsidai Ágnes. Budapest: Osiris Kiadó, 1995.

7 Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell, 1983, 91. o.

8 A nemzetközi államközösség bénultsága... *Bibó IV.* 350. o.

képpen egy bizonyos territóriumhoz is kötődik. Nyugat-Európában a nemzeti tudat vonatkoztatási kereteként funkcionáló államterület határai a középkor végétől többé-kevésbé állandóak maradtak, míg Közép- és Kelet-Európában korántsem ez volt a helyzet. Itt a középkori államhatárok nem szilárdultak meg, éppen ellenkezőleg: bizonytalanná váltak, megváltoztak, eltűntek. A területi státusz bizonytalansága pedig a nemzeti tudat zavaraihoz vezetett; a történetileg valamikor fennálló államkeret és az általa határolt terület újbóli birtoklásának vágya ennek a tudatnak központi eleme lett, ilyenformán ez a tudat, jóllehet formájában demokratikussá vált, azaz ezeknek társadalmaknak a többsége részesedett belőle, tartalmában hatalmi jellegű maradt. A *Bénułtság-könyvben* Bibó a nemzeti tudatokat egy olyan képzeletbeli skálán helyezi el, amely az illető társadalmak egyénei számára biztosított szabadságfokot jelöli.⁹

Európa különböző régióiban nemzetfejlődés egymást követő etapokban zajlott. Bibó az első, a nyugat-európai etapot alapvetően spontán folyamatként írja le, míg – az *Egyensúly-könyv* régió-tipológiája szerint – a német és olasz, illetve a kelet-európai régióban az értelmiség tudatos módon igyekezett megteremteni, illetve terjeszteni a nemzettudatot és ezen keresztül életre hívni a nemzetet. Ilyenformán e területeken a nemzet szándékos emberi cselekedetek nyomán létrejövő képződmény. A nemzetteremtés – a társadalomfejlődés és a területi státusz zavarai miatt – itt jár együtt azokkal az agresszív uralmi ideológiákkal, amelyek számára Bibó fenntartja a nacionalizmus címkéjét. A nemzeti tudat elemei közül túlsúlyba jut az etnikai-nyelvi komponens. Bibó argumentációjában ennek oka egyértelműen az, hogy a politikai keret itt csak posztulátumként létezik, olyasvalamiként, ami pusztán *Sollen*, amit mindenekelőtt meg kell teremteni: „(...) az itt élő nemzetek számára hiányzott az, ami a nyugat-európai nemzeteknél mind a valóságban, mind a közösség tudatában oly magától értetődően, világosan körülhatároltan, kézzelfoghatóan megvolt: a saját nemzeti és állami keret realitása, a főváros, a gazdasági és politikai összeszokottság, az egységes társadalmi elit stb. stb. (...) a nagy Németország (Grossdeutschland), az egyesült Olaszország (Italia unita), az újjászületett Lengyelország (Polonia Restituta), a független Magyarország, a szabad Csehország stb. stb. bármennyire gyökeres lélektani realitások voltak is, és bármennyire heves érzelmek fűződtek is hozzájuk, mégiscsak posztulátumokban élő dolgok voltak. (...) A nemzeti keret tehát

⁹ A nemzetközi államközösség bénułtsága... *Bibó IV.* 351-352. o.

valami olyan dolog volt, amit meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett harcolni, és állandóan féltetni kellett nemcsak a meglévő dinasztikus állami keretek hatalmi eszközeitől, hanem a saját népesség egy részének közönyétől s a nemzeti tudat ingadozó voltától is.”¹⁰

Ha Bibó gondolatmeneteit megpróbáljuk elhelyezni a kortárs elméletek kontextusában, akkor kiderül, hogy ezek több ponton párhuzamokat mutatnak Ernest Gellner nacionalizmus-konceptiójának bizonyos elemeivel. Annak ellenére így van ez, hogy kiindulópontjaik különbözőek. Gellner a nacionalizmust tágabban értelmezi, mint Bibó: ezt a címkét ő nem pusztán az agresszív uralmi ideológiák számára tartja fenn, hanem nála ez az politikai alapelv, amely azt mondja ki, hogy a politikai és a nemzeti határoknak egybe kell esniük.¹¹ Gellner az egyéni szabadságon és a társadalmi mobilitáson alapuló modern társadalmat és nemzetállamot ugyanúgy összetartozónak gondolja, mint Bibó. Hogy aztán ebből az alaphelyzetből mégis miért jöttek létre kollektivistikus jellegű nacionalizmusok, azt a nacionalizmus-tipológiájában magyarázza meg.¹² Ez a tipológia is sok tekintetben emlékeztet a Bibóéra, jóllehet annál kétségkívül árnyaltabb és kidolgozottabb. Gellner 1994-ben megjelent utolsó könyvében Európa időzónáiról, vagyis a nacionalizmus időben egymást követő etapjairól beszél.¹³ Nyugat-Európa esetében – ismét csak Bibóhoz nagyon hasonló módon – erősen hangsúlyozza a középkori előzményeket, vagyis azt a dinasztikus államszervezetet, amely már a középkorban megteremtette a kulturális és politikai határok egybeesését.

Bibó István és Ernest Gellner vonatkozásában legfeljebb fontos párhuzamokat tudunk felmutatni, mást nemigen. Ez nem is lehet másként, hiszen nem ismerték egymás munkásságát. Hugh Seton-Watsonnal (1916–1984) és nacionalizmus-elméletével azonban másként áll a helyzet. A brit történésznek és Bibónak a sorsa keresztezte egymást. Személyes találkozásukra valamikor 1946–47-ben került sor, amikor a későbbi neves nacionalizmus-szakértő, a londoni egyetem Kelet-Európa Tanszékének majdani vezetője bejárta a szovjet csapatok által megszállt Kelet-Európát.¹⁴ Találkozásukat Szabó Zoltán

10 Az európai egyensúlyról és békéről. *Bibó I.* 331-332. o.

11 Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. 1. o.

12 Uo. 88-109. o.

13 Ernest Gellner: *Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals*. London–New York: Penguin books, 1994, 113-118. o.

14 Ezt egyik könyvének előszavában Hugh Seton-Watson említi meg: Hugh Seton-Watson: *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* Methuen–London: 1977.

tán a koalíciós időkre és Bibóval való ismeretségére emlékezve így idézi föl: „Később időnként vacsoravendég volt pesti szállásomon, [ti. Bibó István – K. G.] ilyen vacsorán ismerte meg Révai Andrást, aki holtig és lankadatlan szorgoskodással maradt hű embere és Hugh Seton-Watsont, akivel egy nevedőra múlva olyan akadálymentes szóértésbe keveredtek, franciául természetesen, mintha kétezer éve ismernék egymást; Periklész kora óta.”¹⁵ Hugh Seton-Watson a későbbiekben sem tévesztette szem elől Bibót. 1961 márciusában ő is ott volt azon neves személyiségek között, akik a magyar kormánytól az egykori államminiszter szabadon bocsátását kérték.¹⁶ Bibó könyvtárában pedig ott volt az angol történésznek egy 1963-ban megjelent könyve, amelyet – nyilvánvalóan óvatosságból – Bibó nevének említése nélkül dedikált a magyar kollégának.¹⁷ Maga Bibó a *Béneltség-könyv* előszavában a rájelenetős hatást gyakorló szerzők között említi meg a brit történész nevét, mint aki hozzá hasonlóan különbséget tesz a nemzet létezése mint szociológiai tény és a nacionalizmus mint agresszív uralmi ideológia között. Olvasmányjegyzéke és olvasmánykivonatai között ugyancsak fölbukkan Hugh Seton-Watson neve. Egyrészt egyik könyvének bibliográfiai adatait találjuk itt meg,¹⁸ másrészt pedig Hugh Seton-Watson egyik előadásának Bibó által oldalszéli emlékeztetőjelekkel ellátott 21 oldalas angol nyelvű gépiratát.¹⁹ Bibó azt tartotta lényegesnek, hogy a brit történész ugyanolyan fontosságot tulajdonít a nemzeti tudat létezésének, mint ő maga az *Egyensúly-könyv* és a *Béneltség-könyv* vonatkozó gondolatmeneteiben, illetve az, hogy annak nemzetfejlődési tipológiája számos ponton párhuzamosan fut az övével. A nacionalizmust Hugh Seton-Watson kettős értelemben használja: szóhasználatában ez egyrészt jelenti a nemzet létrehozására irányuló politikai mozgalmat, másrészt pedig ennek a mozgalomnak az ideológiáját. Határozottan leszögezi, hogy őt az első, tehát a mozgalom érdekli. A nacionalista ideológiákról ismét csak a Bibóéra nagyon is emlékeztető álláspontja van. Nacionalizmusról mint önálló ideológiáról szerinte sem lehet beszélni: amit így neveznek, az nem

15 Szabó Zoltán: *Ősök és társak*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1984, 245. o.

16 Bibó István (1911–1979) *Életrajzi dokumentumokban*. Budapest: 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 1995, 543. o.

17 A szóban forgó kötet: Hugh Seton-Watson: *Nationalism and Communism*. Essays 1946–1963. New York: Frederick A. Praeger, 1963. A dedikáció tényére Dénes Iván Zoltán hívta föl a figyelmet, amit ezúton is szeretnék megköszönni.

18 Hugh Seton-Watson: *Nationalism and Communism*. Essays 1946–1963. New York: Frederick A. Praeger, 1963.

19 Bibó István olvasmányjegyzéke, illetve kivonatai. MTAKK Ms 5117/3, 6., 54–75. o.

más, mint a népszuverenitás 18. századi elméletének valamilyen variánsa; olyan kotyvalék ez – mondja szarkasztikusan – amelyben általában föllelhetők a szocializmus félig-meddig nyers darabjai is.²⁰ Nagyon hasonlóan vélekedik erről a kérdésről maga Bibó is akkor, amikor a *Béneltség-könyvben* Toynbee-val polemizálva leszögezi, hogy a kor nagy eszmeáramlatai közül épenséggel a nacionalizmus tekinthető a legkevésbé koherens ideológiának.

Folytatva Bibó nemzet- és nacionalizmus-felfogásának a kortárs és jelenkori nacionalizmus-koncepciókkal való vázlatos összevetését, nem vitás, hogy Benedict Anderson 1983-ban megjelent és hamarosan világhírűvé vált könyvében, az *Imagined Communitiesben* (Képzelt közösségek) kifejtett elméletének talán kevesebb találkozási pontja van Bibó elképzeléseivel. Mindazonáltal ilyenek mégiscsak vannak, és ezek jelzik Bibó gondolkodásmódjának rugalmasságát és nyitottságát. Mindenekelőtt megközelítésük bizonyosfajta rokonságára kell rámutatni. Anderson kiindulópontja kulturális antropológiai jellegű: szerinte a nemzet voltaképpen képzelt közösség (imagined community), amely tagjainak képzeletében létezik. Ez azonban önmagában még nem a nemzet differentia specificája, mert ez minden elemi méretűnél nagyobb közösségre igaz. Vagyis minden olyan közösség, amelynek tagjai számosabbak annál, hogy egymást személyesen ismerhessék – tehát amely meghaladja a család vagy a nemzetség méretét – tagjai képzeletében létezik, vagy – ahogyan Charles Taylor fogalmaz – a társadalmi képzeletvilág terméke.²¹

Benedict Anderson szerint az imaginárius közösségek természete a modernitás első századaiban több tényező együttes hatására alapvetően megváltozott. Ezen tényezők között mindenekelőtt a kapitalizmust és az új kommunikációs technológiát, vagyis a könyvnyomtatást említi; ezekhez járultak még a felvilágosodásnak és a francia forradalomnak a népszuverenitásról szóló tanai. Ezek hatására nemcsak az idő és térképzetek szekularizálódtak – megjelent a semleges pontokból álló tér és az üres, egy időben zajló evilági események által kitöltött szimultán jellegű idő képzete – hanem a képzeletbeli közösségek felépítése is alapvetően megváltozott. Az isteni legitimitással rendelkező politikai tekintélyek megkérdőjeleződtek, az új képzeletbeli közösségek önmagukat immár nem mint az időtlen vallási-politikai centrumhoz különböző hierarchiakon keresztül kapcsolódó tagok összességét képzelelik el, hanem mint egy időben ugyanazokat az újságokat és könyveket olvasó,

20 Hugh Seton-Watson: *Nations and Nationalism*. 3. o.

21 Charles Taylor: Nacionalizmus és modernitás. Fordította Tarbai Gabriella. *Világosság* 1995, 8–9. sz. 9. o.

tehát ugyanazt a nyomtatott nyelvet ismerő és beszélő emberek világát. Megjelenik a modern nemzeti tudat, vagyis az evilági időben előre haladó, tagjait horizontális kapcsolatrendszerrel összekapcsoló modern nemzet képe. Anderson ezt a modern nemzetet a következőképpen definiálja: „Antropológiai szellemben a nemzet következő definícióját javaslom: ez egy képzelt politikai közösség – mint elképzelt közösséghez inherens módon tartozik hozzá mind korlátozott kiterjedése, mind pedig szuverén jellege. (...) A nemzet képzeletbeli közösségként korlátozott terjedelmű, mert még a legnagyobb nemzet is, még ha egy milliárd emberi lényt is fog át, mégiscsak véges – bár esetleg változékony – határokkal bír, amelyeken túl ott léteznek a többi nemzet (...) A nemzet mint képzelt közösség szuverénként jelenik meg, mert maga a fogalom egy olyan korszakban született, amelyben a felvilágosodás és a forradalom lerombolta az Isten által elrendelt hierarchikus dinasztikus királyság legitimitását.”²²

Nem kétséges, hogy az Anderson-féle „társadalmi képzeletvilág” koncepciója Bibónál is alapvető, még ha ez a szofisztikált fogalom így nem is jelenik meg nála. A nemzeti tudat fogalmát ugyanis nagyon hasonló értelemben használja, mint Anderson az imaginárius közösségét. A nemzet nála is mindekelőtt csoportpszichológiai entitásként konstituálódik és a különböző nemzettypusokat voltaképpen ennek a csoportpszichológiai fenoménnek, vagyis a nemzeti tudatnak a konkrét tartalma különbözteti meg egymástól. A patriotizmus mint érzület alapvető fontosságú nemcsak Bibó, hanem Anderson számára is. Ugyanis ez az érzület az, ami a nacionalizmus érzelmi felhajtóerejét adja. Bibóhoz hasonlóan ő is úgy vélekedik, hogy a nacionalizmus páratlan sikereit nem lehet sem szegényes ideológiai tartalmával, sem pedig csoportérdek-ideológia mivoltával kielégítően megmagyarázni. Ezen felül vagy ezek mellett föl kell tételezni egy érzelmi többletet. Ezt szolgáltatja a patriotizmus, amely megmagyarázza azt a nagyfokú érzelmi ragaszkodást, amely arra indít valakit, hogy adott esetben életét áldozza hazájáért.²³

Nemzet és nemzetállam

Nem kétséges, hogy a 20. század kelet-európai történelmének és az 1989-et követő évtized balkáni fejleményeinek a tükrében a nemzetállam

²² Benedict Anderson: *Imagined Communities*. London–New York: Verso. Revised Edition, 1993, 5-7. o.

²³ Uo. 141. o.

fogalma nagyon is jogos ellenérzéseket kelt. Erőszakos asszimiláció, kikényszerített áttelepítés, deportálás, végül pedig a jogfosztás logikájának hátborzongató kiteljesedéseként az etnikai tisztogatás eufemizáló címkéjével ellátott tömeggyilkosságok képe rémlik föl szemünk előtt. Az utóbbi időben többször fölvetették azt, hogy tulajdonképpen a térség mizériáit oly alaposan ismerő és azokra orvosságot kereső Bibó István maga sem tudott kiszabadulni a nemzetállami narratíva fogságából. Kétségtelen, hogy a nemzetállam fogalma központi jelentőségű volt Bibó munkásságában: az 1789-es francia forradalmat követő évszázadok fő történelmi trendjét az önrendelkezésen alapuló nemzetállamok sokaságából álló államközösség kialakulásában látta. A kérdés azonban éppen az, hogy Bibó mit is értett ezen a fogalmon és hogyan kapcsolta ezt össze az önrendelkezéssel. A *Bénultság*-könyvben maga is úgy látja, hogy erre a kapcsolatra vonatkozóan két szélső, egymást opponáló álláspont létezik: „Itt van tehát az önrendelkezési elvnek és a nemzetnek az egész demokratikus szabadságesszmével kezdettől fogva meglevő s mind a mai napig egészében eleven és szoros kapcsolata, mely szerint *demokratikus szabadság egyenlő önrendelkezés egyenlő nemzetállam*, másrészt az a másik egyenlet, mely szerint *nemzetállam egyenlő nacionalizmus egyenlő fasizmus és háború*. Ezekben az egyenletsorokban valahol hibáknak kell lenniök, s mindenekelőtt ezeket kell megkeresnünk.”²⁴

Bibónak az a véleménye, hogy mindkét egyenletsor csak bizonyos feltételek teljesülése esetén igaz. Az *Egyensúly*-könyv és *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* azokat a feltételeket vizsgálja, amelyek fennállása esetén a második egyenletsor igaz, míg a *Bénultság*-könyv témáját az adja, hogy milyen eljárásokra és intézményekre van szükség az első egyenletsor igazságának teljesüléséhez. Azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik az első egyenletsor teljesülését, a Bibó által Max Weber-i értelemben ideáltipikusnak tartott nyugat-európai fejlődés paraméterei, míg a második egyenletsor feltételei az ettől való elkanyarodást kikényszerítő, Közép- és Kelet-Európa állapotát leíró strukturális, társadalompszichológiai és nemzetközi tényezőket jelenítik meg. Az ideáltipikus fejlődést leíró, sokat idézett gondolatmenet Bibó politikai gondolkodásának a credója, amely egyértelműen az általa történelmi devianciának tekintett homogenizáló és elnyomó nemzetállam ellen irányul: „Ahhoz, hogy egy európai közösség modern politikai fejlődése harmonikus és egyenes vonalú legyen, lényegileg egy dolog szükséges: az, hogy a közös-

²⁴ A nemzetközi államközösség bénultsága. *Bibó IV.* 343-344. o.

ség ügye és a szabadság ügye egy ügy legyen. (...) Demokratizmus és nacionalizmus két közös gyökerű mozgalom, melyek mély összefüggésben vannak, s ha ez megbillen, súlyos zavarokra vezethet. Ez történt Közép- és Kelet-Európában, ahol a nemzeti közösség birtokbavétele és az ember felszabadulása nem kapcsolódtak össze, sőt ellenkezőleg: ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokot éltek meg, amelyek azt látszottak bizonyítani, hogy a múlt nyomasztó politikai és társadalmi hatalmasságainak az összeomlása s a demokráciának végső konzekvenciáig valló vállalása a nemzeti közösséget súlyos kockázatoknak, sőt katasztrófáknak teszik ki. Ebből a megrázkódtatásból születik a modern európai politikai fejlődés legfélelmetesebb monstruma: az antidemokratikus nacionalizmus. Sajnos, annyira megszoktuk már, hogy észre sem vesszük, micsoda fából vaskarika ez: elvárni és kifejleszteni a szabad ember jellegzetes erényeit, a spontán lelkesedést, a tudatos önfeláldozást és a felelős aktivitást egy olyan közösségért, mely nem biztosítja a szabad ember kifejlődésének az elemi feltételeit.”²⁵

Némiképpen zavaró lehet, hogy Bibó sokszor – főleg korábbi írásaiban – demokratikus nacionalizmusról vagy demokratizmusról beszél akkor, amikor mai fogalmaink szerint inkább liberális nacionalizmusról van szó. Eszmetörténetileg demokratizmus és liberalizmus ugyanis nem egészen ugyanaz.²⁶ Azonban a kontextusok általában világossá teszik, hogy Bibó az egyes embert megillető szabadságokra gondol, nem pedig az egyéni szabadságokat megsemmisítő antiliberális kollektivistá totalitárius demokráciára. Nagyon is jól tudja, hogy ez utóbbi mit jelent: a német nemzetiszocializmust éppen ilyen politikai berendezkedésként írja le. A kérdést végül is egyértelműen eldönti az 1947-es székfoglaló, vagy *A kapitalista liberalizmus és a szocializmus–kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentéte* című kései töredék; ezekben ugyanis Bibó hosszasan fejtegeti, hogy a Rousseau-féle monolit jellegű népszuverenitás koncepciókat hogyan ellensúlyozták a Montesquieu-re visszavezethető liberális hatalommegosztási technikák. Mindamellett kétségtelen az is, hogy Bibó túlmegy a tiszta liberális állásponton és a liberális hatalomgyakorlási technikák fontosságának hangsúlyozása mellett mindig is jellemző rá egyfajta plebejus jellegű, radikális demokratizmus.

25 A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. *Bibó II.* 219. o.

26 Erre vonatkozóan lásd: Szabó Miklós: A liberalizmus elvi kérdései II. In: *A politikai kultúra Magyarországon 1896–1986.* Válogatott tanulmányok. Budapest: Medvetánc Könyvek, 1989, 54–55. o.

Azonban a nemzetállammal kapcsolatos dilemma ezzel még nem oldódik meg. Talán segít az értelmezésben, ha ezen a ponton dióhéjban összefoglaljuk a kortárs nacionalizmus-teóriák nemzetállam fogalmát, és Bibó álláspontját ebben a kontextusban próbáljuk meg elhelyezni. Will Kymlicka és Christine Straehle a legújabb nacionalizmus-irodalmat áttekintve megállapítják, hogy az elmúlt évtizedben a nacionalizmus-elméletek robbanásszerű reneszánsza tapasztalható.²⁷ Áttekintve és tipizálva ezeket az elméleteket, arra a megállapításra jutnak, hogy – ezekben az egyébként egymástól sok tekintetben különböző konstrukciókban – központi helyet kap a nemzetállam fogalma; voltaképpen már Rawls igazságosság-elmélete is nemzetállami keretet tételez fel. Kymlicka és Straehle – miközben annak megállapításaival nem ért egyet és helyette az ún. kozmopolita demokráciát ajánlja – hosszasan tárgyalja az utóbbi években kibontakozó ún. liberális nacionalista iskola – ami persze nem azonos a 19. század liberális nacionalizmusával – nézeteit.²⁸ Az iskola szerzőinek gondolatmenetei általában abból indulnak ki, hogy a liberális politikai demokrácia –, amelynek technikái mellett Bibó oly kitartóan érvel *Az európai társadalomfejlődés értelmének* jól ismert gondolatmeneteiben – megvalósításának azért optimális kerete a nemzetállam, mert ez képes leginkább a gyakorlatba egyidejűleg átültetni ennek a politikai formának a három fő alapelvét: a társadalmi igazságosságot, a deliberatív jellegű demokráciát és az egyéni szabadságot. A liberális nacionalizmus szerint ugyanis csak a nemzeti identitás képes biztosítani azt a közös azonosságtudatot és bizalmat, valamint közös kulturális hátteret, amely szükséges az előbbi alapelveknek, kiváltképpen a társadalmi igazságosságnak és a deliberatív jellegű demokráciának a megvalósításához. Avishai Margalit és Joseph Raz az önrendelkezés alanyának tekintett és átfogó csoportként definiált nemzettel kapcsolatban azt emeli ki, hogy az egyének, a szabadságjogok alanyának azért fűződik alapvető érdeke a nemzet létezéséhez, mert ez számára az egyéni identitás elsődleges vonatkoztatási kerete. Az ehhez való tartozás nem teljesítményként, hanem valamiféle adottságként jelenik meg. Charles Taylor szerint a nemzeti identi-

27 Will Kymlicka–Christine Straehle: Kozmopolitizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus: a legújabb irodalom kritikai áttekintése. Fordította Jakab Dénes Barna. *Kellék* Filozófiai folyóirat, 2001, 17. sz. 27–55. o.

28 Erre vonatkozóan lásd: Yael Tamir: *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press, 1993, David Miller: *On Nationality*. Oxford: Oxford University Press, 1995, Margaret Canovan: *Nationhood and Political Theory*. Cheltenham: Edward Elgar, 1996.; Avishai Margalit–Joseph Raz: A nemzeti önrendelkezés. Fordította Szanyi Imre. In: *Esszék a politikában: a nacionalizmus*. 115–116. o.

tás az egyén személyes méltóságának és önbecsülésének, végső soron személyes identitásának a megőrzése miatt fontos; az előbbi az utóbbinak egyfajta garanciájaként képzelhető el.²⁹ Az egyébként a liberális nacionalizmust és a nemzetállamot elvető, helyette liberális multinacionalizmust és társnemzeti államot ajánló Kis János ugyancsak hasonlóan vélekedik nemzeti identitás és személyes emberi méltóság viszonyáról.³⁰

Bibó István, amikor a nemzetállam fogalmát használja, voltaképpen nagyon hasonlóra gondol, mint a modern liberális nacionalizmus előbbiekben idézett képviselői. Olyan államra, amelyben érvényesül az általa is alapvetőnek tartott hármasság elv: a társadalmi igazságosság, a deliberatív demokrácia, illetve az egyéni szabadság. Amit ő nemzetállamnak nevez ezeknek az elveknek a politikai kerete. Bibó – bár természetesen nem nacionalizmus-szakértő és nem használja a kérdésről szóló mai szakirodalom kifinomult és időnként szörszálhasogató terminológiáját – nagyon is tudatában van az itt fölmerülő súlyos kérdéseknek. Mindenekelőtt többség és kisebbség, többségi és kisebbségi

29 „A nacionalizmus modern kontextusa az is, hogy a méltóság keresésében kifelé fordul. Egyetlen emberi identitás sem alakul ki tisztán belülről. Mindig van valamilyen szerepe benne a másik embernek. De lehet, hogy a másik csak tisztán kontrasztként szerepel, annak meghatározására, hogy mi az, amiben mi mások: jobbak vagy rosszabbak vagyunk (...) De játszhat a másik közvetlen szerepet is, ha szükségem van az ő elismerésére, hogy bizsam identitásomban. Ez mindig így volt a hozzánk közel állók vonatkozásában, de ami a kívülállókat illeti, a premodern korszakban nem járt jelentőséggel. Az identitást másokra vonatkoztatva, de nem azok reakciói alapján határozták meg. Mikor ez utóbbi bekövetkezik, a kölcsönhatás módja kulcsfontosságúvá válik (...) Azt szeretném itt érzékelteni, hogy a modern világban az identitások egyre inkább ebben, a másokhoz való közvetlen viszonyban, az elismerés terében alakulnak (...) A modern nacionalista politika az identitáspolitika egy válfaja. Valójában ez az előkép: a nemzeti küzdelmekből ered az a modell, amelyet a feminizmusra, a kulturális kisebbségek harcaira, a homoszexuális mozgalomra stb. alkalmaznak” Charles Taylor: Nacionalizmus és modernitás. Fordította Tarbai Gizella. *Világosság* 1995, 8–9. sz. 19. o.

30 Kis János a kisebbségi nemzeti identitás vonatkozásában írja a következőket: „Természetesen a kisebbséghez tartozó egyének jó az, ha személy szerint tapasztalja, hogy az állam elismeri kultúráját és történetét. De legalább ilyen fontos, ha nem fontosabb számára, hogy közösségének többi tagja, sőt a többség is tapasztalja! A kisebbségi egyének elsősorban nem ahhoz fűződik érdeke, hogy a nemzeti múzeumba látogatva *ő maga* lássa kultúrája és története emlékeit, hanem ahhoz, hogy tudhassa: *más emberek*, aki oda látogatnak, látni fogják. Nem abból merít büszkeséget, hogy vásárpontja elzarándokol a múzeum kisebbségi termébe (talán soha nem is járt ott), hanem abból a tudatból, hogy az állam minden polgárának megüzentte: kisebbség története és kultúrája ugyanolyan fontos, mint a többségé. Neki, *mint egyéneknek*, elsődleges érdeke fűződik az önbecsüléshez, s ezt az érdekét az állam védi azzal, hogy *közösségének* biztosítja a jogot a nemzeti múzeumban (és a kulturális hagyományok elismerésének más térségein) való jelenléthez.” Kis János: Túl a nemzetállamon II. rész. *Beszélő* 1996. április, 30. o.

ségi nacionalizmus problematikájáról van szó. Azok a szerzők, akik visszautasítják a kortárs liberális nacionalizmus nemzetállamra vonatkozó koncepcióját, ezt mindenekelőtt azért teszik, mert amellet érvelnek, hogy ez a mégoly jóindulatú és liberális nemzetállam is hajlik népességének egyneműként való szemléletére, azaz homogenizálja polgárait. Azonban a nemzetállamot és a liberális nacionalizmust elvető liberális szerzők súlyos dilemmával kerülnek szembe. Úgy tűnik, hogy a nemzetállam elutasítása szükségképpen maga után vonja a kollektív jogok elismerését; ez pedig fölveti azt a liberális teoretikusok számára kínos kérdést, hogy vajon ezáltal nem sérül-e a liberalizmus alapelvét jelentő etikai individualizmus.³¹ Vajon nem vezet-e kollektivizmushoz az, ha az egyéni igények és jogosultságok mellett elismerjük bizonyos csoportigények és jogosultságok legitimitását is. A szerzők egy része a kiutat abban látja, hogy fölveszi a liberális elméletbe a kollektív jogokat – mint Will Kymlicka³² vagy Kis János³³ – vagy pedig elismeri ugyan a különböző csoportok kulturális érdekeit, viszont megmarad az egyéni jogok elsőbbségének álláspontján – így tesz például a Kymlickával erősen polemizáló Chandran Kukathas.³⁴ Bibó nem dolgozott ki tételes elméletet a kisebbségi

31 A problémára vonatkozóan lásd: Kende Péter: *Önrendelkezés Kelet- Európában tegnap és ma*, illetve Bretter Zoltán: *Liberalizmus és önrendelkezés*. In: *A hatalom humanizálása*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerkesztette Dénes Iván Zoltán. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1993, 166-190. o.

32 Kymlicka szerint az a csoport, amelynek kultúráját az egyén elsajátítja azért fontos, mert ez biztosítja az egyén számára fölmerülő választási lehetőségek készletét, amely ilyenformán az egyéni autonómia kontextusát jelenti. Erre vonatkozóan: Will Kymlicka: *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press, 1992. 8. fejezet: *The Value of Cultural Membership*. 162-181. o.

33 „Az egyén (...) csak valamilyen készen talált kultúrát elsajátítva válhat autonóm életvezetésre képes személlyé – tehát önálló céljai csak akkor lehetnek, ha már adva van, saját kultúrájával együtt, a közösség, melynek gyermekeként felnövekszik. Ha ez az értelmezés helytálló, akkor valóban választani kell liberalizmus és kollektív jogok között. Én azonban úgy gondolom, hogy ez nem az egyedül lehetséges, s nem is a legjobb elmélete a kollektív jogoknak. (...) Kétségtelen, a közösségek szerepe az egyén életében más, mint az önkéntes társulásoké. Az egyén csak a társadalmi környezetében készen talált kultúrát elsajátítva válhat autonóm személlyé. Ebből azonban nem következik, hogy a kultúrát hordozó közösség ugyanúgy végső forrása volna erkölcsi követeléseknek mint az egyén. Először is, csak az egyénnek vannak szándékai, csak ő képes szenvedni és örülni, csak ő alkot elgondolást jóról, széről, igazról és helyesről. Csak az egyén olyan lény, akinek *önmagában* érdekek tulajdoníthatók; a közösségnek tulajdonított érdekek *származtatottak* (...)” Ld. Kis János: *Túl a nemzetállamon* II. rész. *Beszélő* 1996. április, 29. o. Egyén és közösség viszonyának ez a fajta felfogása igencsak hasonlít a Bibóéra.

34 „Nincs tehát szükség arra, hogy a liberalizmus alternatívát keressük, vagy hogy megsza-
baduljunk az individualizmustól, mely oly kedves a liberálisok szívének. Inkább meg kell

jogokról,³⁵ mindazonáltal kétségtelen, hogy igencsak tisztában volt a kisebbségi lét gyötrelmeivel. Aki – amint azt a következő idézet bizonyítja – ilyen világosan látta a kisebbségi lét keserveit, az aligha lehetett a homogén nemzet-állam híve: „De még ott is, ahol a helyzet nem fajul idáig, [mármint az öldöklésig, lázadásig és az irtóháborúig – K. G.] a *kisebbségi élet* lassan elviselhetetlen állapotá válik. Az államhatalom – hacsak nem áll kifejezetten a faji szupremácia alapján – állandó lelkes szólammal öleli keblére másnyelvű állampolgárait, ugyanakkor azonban a kisebbségi ember, ha egy kicsit is jelét adja nyelvéhez és népéhez való ragaszkodásának, gyanússá válik, és gyanúsként kezelődik. Ez pedig a kisebbségi ember helyzetét ellentmondóvá és idegenné teszi akkor is, ha *történeti* kisebbség, s még inkább akkor, ha *frissen odacsatolt* kisebbség. Ez az idegenség úgyszóval független attól, hogy civilizáltak vagy brutálisak-e az államhatalom módszerei. (...) Már ebben a helyzetben is, még inkább az erősebb üldöztetés alatt, a kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi élet lenni, háttérbe szorított, nyomott létté válik, melyet egy reális vagy kevésbé reális remény kompenzál, a fajtestvérekkel való egyesülés reménye. A reményből élésnek ez az állapota pedig, ha a remény hamarosan nem valósul meg, állandó kilengést jelent a hiú fantazmagóriák és a csüggedt letargia között, s tartósan *elviselhetetlen*.”³⁶

A bibói életmű egyik értelmezője Bibónak a dualizmus korabeli zsidóság asszimilációjával kapcsolatos állásfoglalását látja olyan bizonyítéknak, amely alátámasztja azt az interpretációt, mely szerint Bibó lényegében véve egy homogén nemzetállami közösség mellett érvel.³⁷ Bibó azonban – miközben tételesen valóban sehol sem írt ezekről – az önrendelkezési elv középpontba állításával koncepciójában implicit módon helyet adott a kollektív jogoknak. Az ún. nemzetkarakterológiai vitáról írva határozottan visszautasította

---

erősíteniük az egyéni szabadság vagy egyéni jogok alapvető jelentőségét, és meg kell kérdőjeleznünk azt a gondolatot, hogy a kulturális kisebbségek kollektív jogokkal rendelkeznek. Azonban hangsúlyoznom kell, ebből az álláspontból nem következik az, hogy a csoportoknak vagy kulturális közösségeknek ne lennének érdekei, vagy hogy bizonyos népcsoportoknak ne lehetnének jogos panaszai, melyeket orvosolni kell az igazságosság érdekében.” Chandran Kukathas: Vannak-e kulturális jogaink? Nagy László Ábel fordítása. In: *Eszmények a politikában: a nacionalizmus*. 70. o.

35 Erre Eiler Ferenc is rámutat tanulmányában, ld. A nemzeti kisebbségek helye Bibó István munkásságában. In: *Megtalálni a szabadság rendjét*. Tanulmányok Bibó István életművéről. Szerkesztette Dénes Iván Zoltán. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2001, 75. o.

36 A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. *Bibó II.* 321. o.

37 Kovács András: A «Zsidókérdés». Néhány gondolat negyvenöt év után. In: *A hatalom humanizálása*. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1993, 203-204. o.

a kollektivisztikus tendenciájú organicisztikus nemzetfogalmat. A 19–20. század fordulójától induló és az 1940-es évek elején tetőző nemzetkarakterológiai vita résztvevőinek többségét valóban egy ilyen organikus nemzetfelfogás jellemezte. Számukra a nemzet olyan organikus módon történetileg kialakult közösség volt, amely bizonyos karaktervonások összességéből kirajzolódó karakterrel bírt. A nemzethez való tartozás lényegében véve ebből a speciális karakterkészletből való részesedést jelentette. Könyvében Dénes Iván Zoltán az idevonatkozó Bibó-írásokat elemezve nagyon meggyőzően érvel amellett, hogy Bibó a nemzetkarakter-vita fogalmi apparátusát használva valójában kilép a vita keretei közül.³⁸ A vita résztvevőinek nemzetfelfogása ugyanis kollektivisztikus; a sajátos karakterrel bíró nemzeti közösség az elsődleges, ehhez képest az individuum másodlagos, derivatív jellegű. A metafizikai jellegű nemzeti lényeg mintegy kisugárzik a nemzetet alkotó egyénekre. Bibó ezt teljesen másként gondolja. Mindenekelőtt nála nincsen szó állandó nemzeti karakterről. Szerinte a nemzeti jelleg dinamikus természetű, a különböző történelmi korszakok kihívásaira válaszolva folyamatosan változik; idővel akár teljesen át is alakulhat. Bibónak ezt a dinamikus felfogását mutatja a *nép* fogalmáról adott definíciója is, amelyben a statikus-metafizikai jellegű nemzeti karaktervonások gondolatát a zsákutcsás fejlődés következményének tartja: „Így lett a *nép*, mely Nyugat-Európában egyszerűen a *társadalmi felemelkedés* dinamikáját képviselte (people), Közép- és Kelet-Európában egyúttal a megkülönböztető nemzeti sajátosságok hordozója (Volk), mely az összekeveredett vezető rétegeknél tisztábban őrzi a nemzethez tartozás «igazi» kritériumait, a nyelvet, népszokásokat stb.”³⁹ Ugyan ezt a fogalmat nem használja, de amire Bibó gondol, nagyon emlékeztet a ma használt identitás-fogalomra. Ugyanis szerinte az egyének nincsenek passzív módon alárendelve ennek a nemzeti jellegnek, hanem tevékenységükkel aktív módon hozzájárulnak annak módosulásához és esetleges megváltozásához. Bibó *Zsidókérdés-esszéjének* a nemzeti közösségről és az ahhoz történő asszimilációról szóló gondolatmenetéből pedig kiderül az is, hogy amit Bibó asszimiláción értett, az nem azonos a homogén nemzetállamba való tökéletes beolvadással és az addigi identitás teljes feladásával.⁴⁰

38 Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkot.* Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával Budapest: Osiris Kiadó, 1999, 141-154. o.

39 Az európai egyensúlyról és békéről. *Bibó I.* 324. o.; ill. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. *Bibó II.* 195. o.

40 Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Bibó II.* 725-727. o.

Bibó koncepcióját a mai elgondolások fényében szemügyre véve azonban nem szabad elfeledkezni egy lényeges dologról. Arról tudniillik, hogy az egyéni és kollektív jogok viszonyáról szóló mostani vitákban a felek hallgatlagosan föltételezik egy messzemenően liberális államkeret és nemzeti közösség létezését. A multikulturalizmusról és a különböző közösségek jogairól szóló vitáknak ez kiindulópontja. Bibónak azonban ilyesfajta minta nem állt rendelkezésére. Nemcsak azért nem, mert ő a közép- és kelet-európai térséggel foglalkozott, hanem azért is, mert ez a politikai modell nemcsak a két világháború között nem létezett még, hanem az 1960-as és '70-es években, tehát a *Bénutság-könyv* megírása idején sem. A nyugat-európai etnikai reneszánsz és az amerikai multikulturalizmus, illetve az ezekre kidolgozott politikai elméletek és gyakorlati politikai megoldások ekkoriban még igencsak a jövő zenéjét jelentették. Elméletileg tehát Bibónak csak a nemzetállam fogalma állt a rendelkezésére. Annál is inkább, mert a föderációt a Habsburg-monarchia tapasztalataiból kiindulva mindig is elvetette: a többször is használt házasság-metaforával azt akarta érzékeltetni, hogy elintézetlen kérdéseket kényszer-föderációval megoldani nem lehet. Az 1989 utáni fejlemények, tehát a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia szétesése voltaképpen igazolták ezt az álláspontot.⁴¹ Érdemes szem előtt tartani azt is, hogy a modern liberális nacionalizmus és a kozmopolita demokrácia vagy társnemzeti állam koncepciói közötti mai vitákban mindig fölmerül egy szempont. A kozmopolita demokráciára vagy a társnemzeti államra vonatkozó elképzelések legkevésbé meggyőző része általában az, amelyik a mikroközösségek sokaságából fölépülő társadalom kohéziós szerep betöltésére alkalmas normáit körvonalazza. A probléma itt ugyanis az, hogy miként lehet megalapozni olyan normákat, amelyekkel a különböző kulturális közegekből jövő állampolgárok érzelmileg is azonosulni tudnak. Az alkotmányos patriotizmus mint megoldás nyilvánvalóan csak akkor lehetséges, ha az alkotmány nem egyszerűen írott betű, hanem képes élő tradícióként funkcionálni. Ezt a problémát Bibó nagyon jól érzékelt: Ortega nyomán ezért tartotta alapvetőnek, a nemzeti közösség létezésének sine qua nonjaként, az ezt megalapozó és fenntartó közös történelmi élményt. A másik neuralgikus pont a modern vitákban a legitímáció problémája; az ugyanis hogy egy ilyen társnemzeti

⁴¹ Annak ellenére igaz ez, hogy Bibó a Szovjetunió és Jugoszlávia megítélésében nyilvánvalóan tévedett. Azonban ez tárgyi tévedés volt: úgy ítélte meg, hogy ezekben valódi nemzetalakulási folyamatok zajlanak. Ebből azonban nem következik a térséggel kapcsolatos szempontjainak érvénytelensége.

állam vagy kozmopolita demokrácia legitimitása milyen eljárásokkal alapozható meg. Nem kell különösebben bizonyítani, hogy Bibó életművének egyik központi kérdése éppenséggel a legitimitáció. Mint hamarosan látni fogjuk, ő mind a közös normarendszer, mind pedig a legitimitáció problémáját az önrendelkezés végső alaként való felmutatásával akarta megoldani.

A nemzetállam témakörének befejezéseként érdemes megemlíteni azt, hogy a nemzetről, nemzetállamról, egyéni és kollektív jogok viszonyáról szóló vitákban újabban felmerülő álláspontok közül a montreali egyetemen tanító Michel Seymouré a terminológiai különbségek ellenére sok tekintetben közel áll a Bibóéhoz.⁴² Mindenekelőtt azért, mert ő is a fogalmi pluralizmus álláspontját vallja. Új nemzetkonceptiót ajánl, amely egyesítené az etnikai és politikai nemzetfogalmat. Seymour szerint ezzel ki lehetne zárni az etnikai nemzetfogalom intoleráns-agresszív jellegét, illetve a politikai nemzetfogalomnak az etnikai-kulturális különbözőségekkel szembeni közömbösségét. Az ily módon létrejövő nemzetfogalom (*the sociopolitical concept of the nation*) a nemzetet egyszerre tekinti szociológiai és politikai közösségnek. Az ilyen nemzetnek azonban el kell ismernie saját plurikulturális karakterét, tehát a többség jogai mellett a területén élő különböző etnikai-kulturális kisebbségi csoportok kollektív jogait is. Seymour szerint a valóságban számos eset képzelhető el: a szociológiai-politikai nemzet megjelenhet szuverén államként, tehát újszerű módon felfogott nemzetállamként, de előfordulhat az is, hogy egy szuverén államon belül több ilyen szociológiai-politikai nemzet, az önrendelkezés valamilyen formájával bíró politikai közösség létezik. Azt, hogy mi a jó megoldás, mindig a konkrét körülmények döntenek el. Bibóhoz hasonlóan Seymour is alapvető fontosságot tulajdonít a nemzeti tudatnak. Nem feltétlenül szükséges, hogy a nemzet minden polgárának elsődleges preferenciája legyen a nemzethez tartozás tudata, hiszen a polgárok lojalitása általában számos csoport között oszlik meg, az viszont igen, hogy a többség valamilyen módon részesedjék ebben a nemzeti tudatban.

Az önrendelkezés mint kivezető út

Bibó úgy gondolja, hogy a kisebbségi és többségi nacionalizmus, valamint a homogenizáló jellegű nemzetállam zsákutcájából az önrendelkezési

42 Michel Seymour: On redefining the Nation. *The Monist*, Vol. 82, No. 3., July 1999, 411-445. o.

elv segítségével lehet kitörni. Az önrendelkezés az *Egyensúly-könyvnek* és a *Bénueltság-könyvnek* egyaránt kulcsfogalma, amely már az 1921–1933 között keletkezett fiatalkori írásában is megjelenik a területrendezési elvek egyikeként.⁴³ Mindvégig kitartott mellette, nem ingatták meg azok a kritikák, amelyek az első világháborút lezáró békerendelkezés következményeire rámutatva vitatták az elv létjogosultságát. Elie Kedourie például nacionalizmusról szóló és Bibó által is ismert könyvében amellet érvelt, hogy 1919-ben a doktoriner és a kelet-európai viszonyokat egyáltalán nem ismerő Wilson tévesen rávetítette az amerikai forradalom tapasztalatait az európai színtérre, és nem tett különbséget két dolog, az önrendelkezés joga és a nemzeti elv között. Az előbbi azt mondja ki, hogy a polgároknak joguk van megválasztani a nekik tetsző intézményeket, ez tehát a képviseleti kormányzásra vonatkozik. Azonban – mondja Kedourie – a képviseleti kormányzás olyan klasszikusa, mint John Stuart Mill még tudatában volt e különbségnek és úgy gondolta, hogy többnemzetiségű államban is lehetséges képviseleti kormányzás, míg Acton a nacionalizmusról szóló esszéjében egyenesen úgy vélekedett, hogy a nemzetek jogait legjobban éppenséggel az olyan birodalmak biztosíthatják, mint a brit vagy osztrák.⁴⁴

Az önrendelkezési elv és a nemzeti elv lehetséges összeütközésének problémájára maga Bibó is felfigyel, és a kérdésnek külön pontot szentel a *Bénueltság-könyv* önrendelkezést tárgyaló hosszú gondolatmenetében. Itt részletesen sorra veszi a lehetséges konfliktustípusokat és mindegyik típushoz hozzárendel egy lehetséges megoldást. A következő hosszabb idézetben lehetőség nyílik a terjedelmes eszmefuttatás néhány fontosabb csomópontjának áttekintésére. Erre azért van szükség, mert Kedourie ellenvetése ténylegesen létező alapvető problémára mutat rá. Az idézetből az derül ki, hogy Bibó az önrendelkezés elvének alkalmazásában rugalmasságot ajánl, és azt, hogy mindig tekintettel kell lenni a konkrét nemzetalakulás dinamikájának a természetére:

„Az önrendelkezési elv érvényét azonban a tényleges politikai gyakorlat során gyakran kétségbe vonják sokkal kevésbé nagy igényű programok, elméletek és kritikák nevében is. Sokszor egyszerűen azáltal, hogy konkrét államalakulási és területrendezési kérdésekben hol jóhiszeműen, a tárgyilagos dön-

43 Bibó István *dolgozata vitás európai kérdésekről*. MTA KK Ms 5111/3.

44 Elie Kedourie: *Nationalism*. Fourth, expanded edition. Oxford–Cambridge: Blackwell, 1993, 126–128. o. A mű szerepel Bibó már említett olvasmányjegyzékében, sőt Bibó kivonatolja az értelmiségnek a nemzetalakításban játszott szerepére vonatkozó részt.

tés igényével, hol rosszhiszeműen, politikai hatalmi célok érdekében az önrendelkezési elvet másképp fogalmazó, azzal konkurálni látszó vagy ellentétes, attól független vagy teljességgel más kiindulású elveket alkalmaznak, alkalmazni javasolnak, vagy reájuk hivatkoznak.

Ilyen mindenekelőtt a *nemzeti elv*, valamint annak variánsai, a *nemzetiségek elve* vagy a *népiség* (Volkstum) *elve* (...), a *nemzeti elv*, a *nemzetiségek elve*, a *népiség elve* nem jelentenek mást, mint utalást azokra az *objektív kritériumokra*, amelyeket az önrendelkezésen alapuló nemzetalakulás az adott esetben követett vagy világosan és előre láthatóan követni fog. A *nemzeti elv* kifejezés a hangsúlyt a *történetileg kialakult politikai keretek* kritériumára helyezi, a *népiség elve* az *etnikai, nyelvi kritériumokra*, a *nemzetiségeknek* a múlt században emlegetett elve viszont ezt a problémát nyitva hagyta.

E kétféle szempont századunkban jelentkezett ellentétként, mint a *történeti elv* és az *etnikai elv* szembenállása (...) Közép- és Kelet-Európában, valamint a világ több pontján a nemzetalakulás némi ingadozás után elvált a több okból bizonytalanná vált történeti keretektől, és teljes mértékben az etnikai, nyelvi kereteket kezdte követni. Ilyen fejlemény általában könnyen bekövetkezik ott, ahol a demokratikus és nemzeti tömegmozgalmak nem stabil, hanem vitatott állami keretekkel találták magukat szemben, és a nemzetalakulás egyszerre jelenti egyrészt a demokratizmus szellemi és tömegmozgalmait, másrészt a fennálló állami keretek átrendezését (...) Ez azonban nem azt jelenti, hogy e szempontokat egyenrangú «elvek»-ként az önrendelkezés alapvető demokratikus elvével *szembe* lehet állítani (...) olyan szélső esetekben, amikor a történeti vagy az etnikai elv semmiféle összefüggésben nincs az önrendelkezés és a nemzetalakulás folyamatával s annak ingadozásaival, ott az ezekre való rendszerint merőben hatalmi, uralmi célú hivatkozás önrendelkezési vagy nemzeti szempontból teljesen irreleváns (...) Mindkét esetben világos az önrendelkezési elv és az általa támogatott nemzeti kritérium elsőbbsége (...) Bonyolultabb ellenben (...) *primitív politikai tudatú közösségek* esetében az önrendelkezési elv és más elvek vélt összeütközése. Ezeknél ugyanis a lakosság tekintélyes részénél még nem lép fel aktuális önrendelkezési igény, mert ez csak a társadalmi, politikai, mozgalmi vezetők és értelmiségiek igényeként létezik, de csaknem mindig megvannak és leolvashatók azok a kritériumok és irányvonalak, melyek mentén a nemzetalakulás folyamata megindul és világos jelek szerint folytatódni fog. Ilyenkor rendszerint valami fennálló hatalmi érdek hivatkozik – csaknem mindig rosszhiszeműen – a *nép akaratára*, arra, hogy a derék, egyszerű népet nem érdekli az állam, az államha-

tár, a függetlenség, a szabadságharc, hanem csak a békesség, a munka és az anyagi boldogulás. Ezek azok az esetek, amikor rosszhiszemű kérdésfelvetés vagy propaganda révén az önrendelkezést még a népszavazás formájában is a nemzetalakulás megzavarására vagy megakadályozására lehet felhasználni. Ilyenkor előnyben kell részesíteni a nemzetalakulás megállapítható objektív (történeti, etnikai vagy egyéb) kritériumát a rosszhiszeműen és formálisan alkalmazott «önrendelkezéssel» szemben.»⁴⁵

Az önrendelkezési elvvel kapcsolatos kritikák sok esetben abból indultak ki, hogy az önrendelkezés elve anakronisztikus; a 19. század viszonyaiban gyökerezik és nem veszi figyelembe a 20. század alapvetően megváltozott viszonyait. Ez a gondolat képezi az alapját E. H. Carr kritikájának is, akinek 1942-ben megjelent *Condition of Peace* című könyvét Bibó ismerte: a mű német fordítása megvolt könyvtárában,⁴⁶ az angol eredeti bibliográfiai adatait pedig feltüntette olvasmányjegyzékében.⁴⁷ Carr – Kedouriehoz hasonlóan – alapvető hibának tartja azt, hogy a 19. században az önrendelkezés elvét azonosították a nemzeti elvvel. Renan tévedett – írja az angol szerző –, amikor a nemzetet mindennapi népszavazás, tehát racionális akarati aktus eredményeként definiálva a nemzeti hovatartozást egyszerűen egy szubjektív döntés következményének tekintette. Azonban – folytatódik a gondolatmenet – a helyzet ennél bonyolultabb, mert a nemzeti hovatartozás bizonyos objektív – nyelvi, kulturális stb. – kritériumoknak való megfelelést is jelent.⁴⁸ Ebből következően a nemzeti elv más természetű, mint az önrendelkezés elve, amely valóban racionális akarati döntésekben ölt testet; a kettő nem cserélhető fel. Az első világháború utáni békecsinálók azért estek ebbe a hibába, mert a nyugat-európai viszonyokból indultak ki; Nyugat-Európában ugyanis a nemzeti és állami keretek terjedelme ugyanaz volt, így ott a szuverén államhoz kötődő önrendelkezési elv és nemzeti elv nem került szembe egymással. Kelet-Európában azonban – a világ más tájaihoz hasonlóan – korántsem ez volt a helyzet. Carr szerint a hajdani Habsburg-monarchia népeinél az volt az alapvető probléma, hogy ott a nyelvi-kulturális kritériumok által meghatározott nemzet nem mindig jelentett egyben

45 A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. *Bibó IV.* 390-394. o.

46 Edward Hallett Carr: *Grundlagen eines dauernden Friedens*. Autorisierte deutsche Übertragung von Elisabeth Rotten. Zürich: Steinberg Verlag, 1943. A kötetre Dénes Iván Zoltán hívta fel a figyelmemet.

47 MTAKK Ms 5117/3. Ugyancsak ebből a jegyzékből tudjuk, hogy Bibó István ismerte Carr: *What is history* (magyarul: *Mi a történelem?* Fordította Bérczes Tibor. Budapest: Századvég Kiadó, 1993.) könyvét is, amelyből egyes részeket kivonatolt.

48 E. H. Carr: *Conditions of Peace*. London: Macmillan & Co. Ltd, 1944, 41. o.

nemzeti tudattal is bíró nemzetet. Következésképpen a nyelvi statisztikákból nem következett az, hogy nemzeti tudat is létezik. Ez ismét csak különbözött a nyugat-európai helyzettől, amelynek fő jellemzője nyelv és nemzeti tudat egybeesése volt. Az 1919-es békecsinálók fő tévedése az volt – érvel Carr –, hogy a nyugat-európai tapasztalataikból kiindulva a kelet-európai nemzeteket is olyan világosan körülhatárolható entitásoknak vélték, amelyeknek egyértelműen meghatározható jogaik vannak. Valójában azonban itt egyszerűen bizonyos emigráns értelmiségi csoportok léptek föl nemzetek szószólóiként. Holott az önrendelkezés nem nemzetek, hanem mindig konkrét személyek joga, amely bizonyos határok között magában foglalja a nemzetalapítás jogát is.⁴⁹ Az önrendelkezési elv azonban a 20. századnak a nagyméretű politikai és gazdasági egységeket kikényszerítő viszonyai között dezintegratív hatását. Carr – egyébként az előbbieken már tárgyalt mai kortárs liberális koncepciókra nagyon is emlékeztető – javaslata az, hogy szét kell választani nemzetet és államot; azaz föl kell számolni a nemzetállamot. Modern viszonyok között ugyanis a polgár mindig több közösségnek is a tagja; ezek – különböző szituációkban és különböző módokon – mind joggal tarthatnak igényt lojalitására, amely immár nem kizárólagosan az államé. Egyszerre van tehát szükség centralizációra és decentralizációra. A katonai és gazdasági centralizáció követelményei által megkövetelt nagypolitikai egységeken belül ugyanis számos nemzet megtalálhatja a maga helyét, tagjaik pedig ezen az alacsonyabb szinten gyakorolhatják az önrendelkezési jogukat.⁵⁰

Bibó a nemzetek fölötti integráció primátusára vonatkozó koncepciót – jóllehet nem Carr-ral hanem Toynbee-val polemizálva – hosszasan vitatja a *Bénultság-könyvben*.⁵¹ Miközben persze messzemenően egyetért azzal a megállapítással, hogy az önrendelkezési jog nem metafizikai jellegűként felfogott kollektív entitások joga, hanem mindig konkrét személyeké, éleselméjűen mutat rá azokra a nehézségekre, amelyek az önrendelkezési elv elutasításából fakadnak. Először is – mondja – nem világos, hogy miféle más olyan elvet lehetne ennek helyébe állítani, amelynek segítségével szabályozni lehetne az egymás mellett létező államok viszonyát. Másfelől Bibó meg van győződve róla – amint azt hosszasan fejtegeti már az *Egyensúly-könyvben* és *A kelet-európai kisállamok nyomorúságában* is –, hogy nincsen királyi út, vagyis

49 Uo. 46-47. o.

50 Uo. 60-66. o.

51 A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. 6. Az önrendelkezési elv mint a magasabb nemzetközi integráció akadály. *Bibó IV.* 374-390. o.

a nemzetté válást nem lehet megtakarítani magasabb integrációs szintre való ugrással. Ugyanis – és ez képezi ellenvetése harmadik lépését – nyomban felmerül e magasabb integrációs szint legitimitásának a kérdése. Végeredményben Bibó – Fehér Ferenc kifejezését kölcsönvéve – attól tart, hogy az önrendelkezési elv mellőzése a nemzetközi kapcsolatok és a nemzetközi intézményrendszer összeomlásához, valamiféle intézményi nihilizmushoz vezet.⁵²

Az önrendelkezési elv alkalmat ad Bibónak arra, hogy a nemzet ügyének és a szabadság ügyének azonosságára vonatkozó alapvető posztulátumát konkretizálni tudja. Itt derül ki – amire már utaltunk –, hogy Bibónál az önrendelkezés elvét egyének gyakorolják. E tekintetben alapvető jelentőségű az, amire Bíró Gáspár mutat rá könyvének Bibó István önrendelkezési koncepcióját tárgyaló fejezetében.⁵³ Vagyis Bibónál az önrendelkezés nem a metafizikai jellegűnek tekintett közösségi együttlétet alapozza meg mint abszolút végső értéket, hanem arra vonatkozik, hogy kik és hogyan döntenek az adott közösség együttlésének konkrét módozatairól.⁵⁴ Bibó ebből kiindulva állítja szembe az önrendelkezési elvet és az agresszív, kollektivistikus jellegű nacionalizmusokat. Az önrendelkezés ilyenformán mindenekelőtt az egyének önkormányzatra való jogát jelenti. Bíró Gáspárnál lényegre törőbben aligha lehetne ezt összefoglalni: „(...) 1956 megmutatta, hogy felkelhet egy nép a szabadságáért és függetlenségéért úgy, hogy önrendelkezési jogait nem nacionalista ideológiával, hanem egyszerűen a szabadság univerzális értékeivel indokolja és annak elemi igényével éli meg. Egy közösség általában akkor ke-

52 „Bibó eltökélt ellensége az intézményi nihilizmusnak, vagyis a nemzetközi intézmények kudarcai nyomán megnyilvánuló felszínes kétségbeesésnek és cinizmusnak. Bibó számára a nemzetek kapcsolatában a természetes állapotba való visszacsúszás egyenlő az intézmények összeomlásával. Ha megszűnnek létezni, vagy csak látszólagos a létezésük (ahogy a Népszövetség a húszas évek végétől kezdve), semmi sem tudja megakadályozni, hogy a nemzetközi konfliktusokban ne a brutális erő legyen a kizárólagos problémamegoldó módszer.” Fehér Ferenc: *Hogyan irányítsuk a világot?* Rawls és Bibó a nemzetközi közösség elveiről és működéséről. *Világosság* 1994, 8–9. sz. 13. o.

53 Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest: Osiris–Századvég, 1995, 98–114. o.

54 „Ez az a pont, ahol a nemzeti szabadság és önrendelkezés ügye szervesen összefügg az egyéni szabadság ügyével: vagyis itt kerülhet a két eszme visszavonhatatlan és végzetesül konfliktusba, de ebben az összefüggésben gondolkodva, a személy feltétlenségéből és az egyéni szabadság tiszteletben tartásából kiindulva megvalósítható harmonikus összeegyeztetésük is.” Uo. 109. o. Kardos Gábor a 2002. április 19–20-án tartott debreceni konferencián elhangzott előadásában azt emelte ki, hogy Bibó egyszerre volt utópista és realista. Az önrendelkezési jog a nemzetközi jog legáltalánosabb és legforradalmibb elve. Azért a legáltalánosabb, mert nem lehet pontosan tudni, hogy ki az alanya és meddig terjednek a határai. Kardos Gábor szerint az, amit Bibó az önrendelkezési jog operacionalizálására javasol, utópikus jellegű, viszont helyzetelemzései igen figyelemreméltóak.

rül olyan helyzetbe, hogy önrendelkezési törekvéseit politikailag artikuláltan képes megfogalmazni, ha nemzeti tudata nemcsak kulturális, hanem politikai kategóriákban is megfogalmazódik (...) Egészen leegyszerűsítve ez mindenekelőtt olyan szervezeti keretek megteremtését jelenti, amelyek tartalmát az önrendelkezés politikailag artikulált módozatai alkotják, külsőségeit pedig a modern tömegdemokráciák politikai részvételre vonatkozó általános játékszabályai határozzák meg.⁵⁵

Végezetül vegyük sorra áttekintésünk tanulságait! Röviden úgy lehetne megfogalmazni, hogy a nemzetalakulással, nemzetek egymás közötti viszonyával, a nacionalizmussal és önrendelkezéssel foglalkozó gondolatmenetek kétségkívül a bibói életmű egyik gondolati centrumát jelentik. Maga a probléma szerves módon nőtt ki a fiatal Bibó jogfilozófiai és nemzetközi jogi érdeklődéséből. Ugyanakkor ez a kérdéskör nála mindig összekapcsolódott az európai társadalomfejlődésre és a politikai legitimitációra vonatkozó eszmefuttatásokkal. Kulcskategória az önrendelkezés, mint olyan elv, amely képes a nemzetközi intézményrendszer alapelveként funkcionálni. Bibó nemzetállam-fogalmának elemzése során pedig kiderült, hogy ez korántsem jelent homogén nemzetállamot. Szemléletmódja rugalmas volt és nyitott: ma is alkalmas a továbbgondolásra.

---

55 Uo. 108. o.

GÁBOR KOVÁCS

István Bibó's interpretation of nation, self-determination and nationalism

This study examines the concepts of nation, self-determination and nationalism in István Bibó's oeuvre, while also touching on the context of discourses about nationalism during his time and at present. It analyses writings by Bibó such as *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* (The Paralysis of International Institutions and the Remedies) (1965-1974), *Az európai egyensúlyról és békéről* (On European Equilibrium and Peace) (1943-44), *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (The Distress of the East European Small States) of 1946, *Eltorzult magyar alkat, zsákutács magyar történelem* (Distorted Hungarian Character, cul-de-sac Hungarian History) of 1948 and *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (The Jewish Question in Hungary after 1944), also written in 1948. Bibó, who consistently distinguishes between patriotism and aggressive nationalism, says that national consciousness is the chief characteristic of becoming a nation. A certain part of the community must share this specific "we" consciousness, without which a nation cannot exist. The democratisation of this consciousness is the essential process in the formation of modern nations. In this context Bibó talks about the development of the political community, about a process in which the population of non-nobility will share the nation and the national consciousness, i.e. it will also be valid for the peasantry and bourgeois who do not enjoy the privileges of the nobility. The dynamic of becoming a nation is fed from this democratisation process.

According to Bibó the cause of liberty, i.e. the cause of individual autonomy in the present use of the word, and the cause of nation are one in the cases of west European nation formations, regarded paradigmatically by him, and the reason for the political hysterics in the central and east European regions is the conflict between the concepts of individual liberty and national unity. A variety of distortions derive from that. Analysing the distortions of political culture in central and eastern Europe, Bibó points out that the democratic mass emotion of a homogenising character, i.e. nationalism, had a destructive effect in countries to the east of the Rhine; as a result the cause of nation and the cause of liberty found themselves in conflict.